– С.115; [13]*Лакан Жак.* Инстанция ... – С.55; [14]*Lacan Jacques.* Ecrits. – Paris, 1968. – P.99; [15]*Лакан Жак.* Инстанция ... – С.55; [16]Там само. – С.56; [17]Там само. – С.56; [18]Там само. – С.56; [19]Там само. – С.56; [20]Там само. – С.57; [21]Там само. – С.85; [22]Там само. – С.57; [23]Там само. – С.58; [24]*Реформатский А.А.* Термин как член лексической системы языка / Проблемы структурной лингвистики, 1967. – М., 1968; [25]*Караулов Ю.Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981; *Никитина С.Е.* Семантический анализ языка науки. – М., 1987; *Соколовська Т.Г.* Принципи моделювання словника-тезауруса української термінології з генетики. – К., 1998; [26]*Лакан Жак.* Инстанция ... – С.60; [27]Там само. – С.60; [28]Там само. – С.61; [29]Там само. – С.61; [30]Там само. – С.61; [31]Там само. – С.61; [32]*Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики. – М., 1933. – С.78; [33]*Филиппов Л.И.* Структурализм и фрейдизм // ВФ. – 1976. – №3 – С.159; [34]Там само. – С.157; [35]*Lacan Jacques.* Ecrits. – Paris, 1968, P.845; [36]*Соссюр Ф.* Указ. раб. – М., 1933. – С. 78.

В.Й.Горобець, канд. філол. наук

ПРОБЛЕМИ МОВНО-ТЕКСТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ АКТОВОЇ ПИСЕМНОСТІ КІНЦЯ XVII – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Поглиблений фактологічний аналіз природного розвитку староукраїнської літературної мови станом на кінець XVIII ст. можливий на основі залучення не лише цілісних історико-лінгвістичних джерел, але й вивірених з огляду на тематичну маркованість контекстових фрагментів ущербних пам'яток, що з'явилися через перервність україномовних традицій у сфері духовної культури народу в другій половині XVIII ст. Оновлені підходи до текстологічного обстеження актової писемності видаються необхідними для з'ясування тих мовних явищ і процесів, що визначають еволюційні зрушення і стабілізацію інновацій на різних рівнях мовної структури. "З теоретичних міркувань, – зауважує Д.С.Лихачов, – реєстрація фактів має начебто передувати їх тлумаченню, проте у практичній роботі текстолога реєстрація і тлумачення відбувається паралельно, адже побачити факт можна лише під певним кутом зору – у світлі його тлумачення"[1].

Об'єктивна інтерпретація розрізнених мовних фактів можлива лише за умови пізнання природи контексту, через усвідомлення механізму постання тексту певного жанрово-стилістичного різновиду актів. Щоправда, труднощі й непослідовність випливають з

© В.Й.Горобець, 2001.

того, що в корпусі виявлених документів досі не з'ясована частина проміжних паперів, ба, навіть невідомі нам деякі самоназви актів.

Формально-змістова точність у ділових узагальненнях початку XVIII ст. доводиться посиланням на *текстъ* (< лат. textus "сполучення слів"): асулъ полковий зъ Сорочинецъ листовній учинилъ отвѣтъ. Которій листъ такій міетъ въ собѣ теξтъ<>: Мосцѣ пане полковникъ полтавскый…(Ф.61. – № 825, Виписки з книг міських ратуші Полтавської, 1707. – Арк. 62)[2].

Незважаючи на те, що у 70-80-ті рр. XVIII ст. канцелярист перебирав на себе виклад свідчень доступною мовою для чиновників Другої малоросійської колегії (1764-1786), через монолітне плетиво стилізованих конструкцій, старокнижних виразів і цитат з різних правових документів, зрештою, – усталених українських висловів та незугарних деформацій на російський кшталт пробивається у різних текстових фрагментах нестримна живомовна стихія, і часто задля певності доказів. Показовим видається розрив структури речення, виявлений нами в донесенні неосвіченої козачки Марії Білокінь, де канцелярист майстерно вмонтував переданий нею реєстр речей (певна річ, живою мовою заявниці) (Ф.101. – Оп.2. – Спр.97):

"В судъ гродскій Лубенскій *Покорное доношение*[3].

Пушкарь генералной войсковой артилеріи жиючій въ мѣстечку Ромнѣ Иванъ Грицаенко сего 1766 году прошлого марта посълѣдни(х)ъ чиселъ когда одолжился мужу мене нижей подписанной на разній промыслъ з половинного бариша сто рублей денегъ дать, толко би мужъ со мною у него Грицаенка жилъ, – и какое имѣю я в себе имущество до него перевезла; то я з своеи простоти з брато(м) Грицаенкови(м) Никитою поехавши к о(т)цу своему козаку мало бубновскому Остапу Бѣлоконю имѣючуюсь тамо в содержаніи скриню свою з розними в ней имеючимись вещами [именно сорочокъ женски(х) нови(х) добри(х) пятънадцять, намѣтокъ новихъ восе(м), плахотъ нови(х) добрихъ четирѣ, запасокъ штаметовихъ двѣ, а третая про(с)та, ручниковъ с торочками чотирѣ, скатерть одна, хустокъ шити(х) заполочу пя(т), а ткани(х) пя(т), поясовъ два-еденъ креповій, а другій каламайковій, намиста разковъ чотири, мо(т)ковъ илъляни(х) пятдесятни(х) чотирѣ, белѣ чотирнадцять пасо(м), серповъ два, лѣйка жерстяна одна, кубокъ криштa-

левій одинъ, тарѣло(к) деревяни(х) чотирѣ, жупанъ сукна зеленого женскій новій, свита женская новая, подбровниковъ два, очѣпокъ матеряній еденъ, полотна илляного дванадця(т) локо(т), чарка склянная простая една] сама привезла его до означенного Грицаенка<:>... К сему доношению во мѣсто жени козака сотнѣ Роменской... Маріи Остаповни по ея самоперсоналному прошенію полковый лубенскои канцеляріи копиист Иванъ Михайловъ руку приложилъ Василь Стефановичъ, Яковъ Корнѣевичъ 1766 году мая 1 дня".

З огляду на тотальні втрати паперів із родинних архівів, вторинна документація другої половини XVIII ст., яка походить із вищих урядових канцелярій, має бути обстежена істориками мови за визначеною методикою обсервації й оцінок, аби з належною глибиною аналізу (і не без мовностилістичних реконструкцій) осягнути обриси природного вислову на літературному і народно-розмовному тлі. Неминучість вибіркового підходу до свідчень пам'яток пізньої доби передбачає прогностичні коментарі дослідників з увиразненням творчого почерку творців відповідних паперів, урахуванням жанрово-видової специфіки, виявом тематичних фрагментів, формальних чинників та вмотивованих змін. Але є завдання спільні попри разючій відмінності документів початку XVIII ст., що відзначаються природністю викладу навіть збоку писарського штату Генеральної військової канцелярії (глянути хоча б на позови 20-х років, що надсилалися зъ Глухова для явки оскаржених до Генерального суду (VIII. – 234/101. – 1722 р.), де мова позбавлена заскорузлих штампів і ніби зливається з текстами надісланих з місця подій *скаргъ ("супл҃къ, чолобитныхъ):*

1. У мові канцеляриста/секретаря маємо вирізняти пасивні елементи, нашарування (заскорузлі кліше, контамінації тощо) і базові перспективні на означення загальних понять, дій, ознак тощо.
2. Реконструюючи мову свідків, усуваємо сліди писарського втручання у виклад спонтанного мовлення учасників подій.
3. Зважаємо на якісну змінність викладу, мовних засобів вислову у тій частині документа, що відображає вагому участь у його творенні адресанта (статус офіційної особи, правління, колегії і, звичайно, освітній рівень).

Наприклад, подана відповідь генералітету на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком на запит першої Малоросійської колегії

про зволікання з переписом, являє собою суцільні штампи-кліше, але публіцистика трибуна, який заперечує будь-яке поневолення народу, не розмиває їх наскрізними живомовними узагальненнями, а ніби надає тим зворотам урочистого звучання:

"*По правамъ малороссійського народа*, переписъ ѡбывателей тутейшихъ не чинено, и чинитъ *необыкновенно понеже люде малороссійскіе не суть крѣпостніе*, но наро(д) волный; где хочетъ тамъ живетъ, а изъ едного мѣста на другое для своей полегкости *переходить всякому суть свободно*" (I, 55704, 1722, 1). Зв'язка *суть* в обох новостворених конструкціях додає особливої експресії, нехибної категоричності основоположним тезам документа, що викладені напрочуд стисло.

Найбільш розкутою видається мова документів слідства ("розысковъ", "допросовъ"), лишаючись природною навіть у 70-х роках XVIII ст. У найщільніших викладках писар допускає узагальнення у формі ремарок (вставні речення, уточнюючі означення, додатки, обставини тощо). Проте пряма мова і власне непряма природно нуртує у спрощеному контексті оповіді, яка дісталася зі Сріблянської сотні:

"*Оная ж* Марія пошла в шинокъ оный купить хлѣба и купивши призвала его Мойсѣя *покушать*, при томъ же онъ Мойсѣй сталъ говорит шинкарю/: *а какъ оного зовуть и прозиваютъ оного не вѣдаетъ:*/ Ти де живешъ на степу и приймаешъ людей – всякихъ, побратайся со мною, а я тебѣ пару коней приведу. *Шинкаръ же о(т)казалъ:* "Добре брате" и взялъ его Мойсѣя в(ъ) комору и в(ъ) оной долго бавились. Потомъ вийшли и уже онъ Мойсѣй и пянъ былъ, и винесъ шинкаръ сѣрую свою свиту. Въ оную его Мойсѣя одягъ *какъ бы с полдня,* и въ той свитѣ онъ Мойсѣй сѣвъ на свою клячъ поехалъ куди не вѣстимо" (Ф.101. – Оп.2. – Спр. 43 "Допросъ". – 9 зв., 1715. – Арк. 9).

З огляду на лінгвістичну змістовність текстів постає проблема з'ясування лексико-тематичної маркованості їх у межах різних жанрових різновидів. Досі недослідженими лишаються свідчення возних у зашнурних книгах земських судів 70-80-х рр. XVIII ст., де широко відображена дендрологічна лексика та будівельна термінологія:" Липа порѣзана на *дошкы* (Ф.801. – Оп.1. – Спр. 848, Зашнурная книга суда земскаго повѣту Роменского, 1773); дубовъ: *на*

клепкы одинъ, *на подвалины* десять, *на палѣ* десять (арк.5); березокъ годнихъ *на оглоблѣ* (47), двѣ пары *кроковъ* (56 зв.), *сволоковъ* два и на онихъ *ключинъ* восѣмъ (57). Обстеження трупів за "боевими знаками" супроводиться яскравим відображенням анатомічної лексики і термінології: отъ *лопатъ* по саміе *локтѣ* знакы синіобагровіе (9), *палецъ великой* пухлой на *лѣвой щоки* знакъ (91 зв.), вся *литка въ окипѣлой кровѣ*, *лѣвое колѣно* синьо опухліе… *ныжной зубъ* насерединѣ вибытый, на правой *руки на палцѣ* близ *мизинного*… два знаки погризенних *зубами, середной палецъ*… (9 зв.), на *ягодѣ* знакъ содраной до кровѣ (15), *перено(с)ся* перебытое (15), явилось *на правомъ боку* близъ *здуховины* знакъ (23 зв.), ныже *поясницѣ* знаки кривавіе…*сѣдалка* вся збыта… (31 зв.), на *потилицѣ* рана ножем пробыта (34 зв.), въ середного палця *щыколотокъ* збытъ (45)… *з лѣвого боку на ребрахъ* выше пояса рана ножемъ пробытая (57), Другая рана на том же боку ниже *поясного* мѣста (57 зв.), выше *бровы* знакъ збитой до кровѣ и вся *ягода правая* синіобагровая (64 зв.), на животѣ знакъ синіокривавой (64), знакъ немалій съ *засохлою кровью* (70).

Вияв самодостатніх фрагментів з "колодничих справ" злочинців дає змогу уперше подати мовні характеристики портретів затриманих: Захарко Руженокъ *очей сѣрихъ долголиць*… Савка Золотаренко *лицемъ смаглова(т), очей чорнихъ* (17 зв.) [Лубенськ.гр.суд, 1767. – Ф.101. – Оп.2. – Спр. 116]; Морозъ примѣтъ таковихъ: *росту* двохъ аршинъ… *голится подъ чубъ*; волосовъ на голові и *бородѣ темнорусихъ* на усахъ и *бородѣ свѣтлорусихъ* очей карихъ … щоки запалие, говорить громковато (Ф.796. – Оп.2. – Спр.2 – Покорній репортъ до графського Прилуцього суду [Гр. Копитченко] примѣтъ таковихъ: *росту среднего … сухорлявъ*, мови пространной *носа мало кирпатого* бриется под чуприну (І. – 51341 "Доношеніе" сотника Гр. Штепи 1749 р. до Полт.полк.суду арк.7).

Ще: Примѣти такови: *високъ, топилявъ* волосомъ *русявъ*, лицемъ *бѣлявъ, щуплеват* маленко, *в носъ говорит* (І. – 51361. – 1750 р. – 2 зв.).

Пізнати визначальні тенденції в еволюції звукової форми і значень слова, вирізнити нашарування, оказіональні й узуальні елементи можна лише не оминаючи послідовного контекстуального вияву тих чи інших варіантів та уживань. У документах вищих урядових

інстанцій, наприклад, полкових канцелярій, що створювалися на основі поданих донесень, свідчень, чолобитних сотенної старшини, рядового козацтва та міщан, дається взнаки соціальний статус особи-заявника, її ранг, як і, з іншого боку, необхідність відобразити контекст, формальний бік справи. Кожна наступна формула й, отже, виклад устами канцеляриста стає вільнішим, природним, де писар не відособлюється часто-густо від загальновживаного у мовленні варіанта, що заступає оказіональний. Пор. *сарафанъ → шарафанъ* (< тур. särapaі < перс. serapa "почесний одяг"): "...з поворованихъ в удовствующой порутчицѣ Котляревской вещах, а именно *сарафановъ* нѣмецких женских два – едного блакитного полутабенкового, другого жолтого тафтового" (Протоколи Полт.полк.суду. – II. – 1751. – 116 зв.). І далі: "..вышеобъявленіе *шарафани* взявши з собою принесъ в Бѣлики, якіе попоровши в домѣ его сотника... сховалъ билъ" (Там само. – Арк. 117).

Типологія варіантів у конкретному документі з'ясовується через врахування можливого впливу формуляра, питальника, зрештою, – усних постанов та канцелярськаих книжних кліше, що певним чином задані згори. Для історика мови важить не формальний пієтет автора до певного варіанта, а фактичний вияв природного відповідника ним, що частіше перебуває на другому місці або ж повторюється. Пор.: *злодѣйство – злочинство* у поданій розписці запідозрюваного у грабежах підсусідка Д.Кулика, який зобов'язується так: "безъ всяки(х) пороковъ *злодѣйства* и други(х) умисловъ проводить житіє свое со всѣмъ домовствомъ, то есть женою и дѣтми, имѣю, а ежели во что таковое *злочинство* наложусь дѣлать и издѣлаю, то подвергаю себе неизбѣжному наказанию. В чем и подъписуюсь" (Ф.795. – Оп.2. – Спр.32. – 1774. – 13 арк.). Не можна недооцінювати перевагу типових відповідників в узагальнюючих (вторинних) документах чи фрагментах тексту викладених канцеляристом, що засвідчується через ускладнену структуру. Пор. *мѣхъ – мѣшок*: "Взяли в *мѣхъ*, додому отвезли... Взяли були и додому в *мѣшокъ* вложивши отвезли, еднак вже почувши сей на пастуховъ розрухъ..." (I, 62660. – Кн.м.Полтавск. 1691, 61).

У записній книзі при Гатненському господарстві Києво-Пустинно-Миколаївського м-ря 1783 р. у парі дублетів *птиця* –

птаство перевага, як свідчать контексти, за останнім, що або супроводить перший (Змолото жита *птицѣ*, змолото жита для *птаства* – 3 зв.), або ж цілком заступає його: за июль усему *птаству* сошло овса 1 четверт (Там же, арк.10).

Ужиті народні назви матеріалів, так звані конденсати, в офіційних документах, зокрема в "Описѣ" гетьманських маєтків графа К.Разумовського у Шептаківській волості (1750 р.) витлумачуються через відповідні словосполучення. Пор. *круглякъ – сосновое круглое дерево:* Броваръ старій с *кругляку* рубленній (І, 55963, арк.2); Конюшня рубленная *соснового круглого дерева* (2 зв.). Хоча перевага й віддається народній назві: Діогтярня где дего(т) содержится старая *рубленая з кругляку*, в неи ворота з защепками и замкомъ висящимъ железним (з); Комора *соснового кругляку* с присѣнками пустая (5 зв.). Те ж спостерігається і в ряді відповідників: *сѣчовіе люде – сѣчовики – запорожцѣ* у листі сотника Чорнуської сотні 1728 р., зокрема у викладі допиту Михайла Андріяковича (І. – 52725. – Арк. 3-7).

Об'єктивні реконструкції звукових словоформ можливі через суміжні уживання у контексті споріднених (однокореневих) відповідників типу: *перевозниками* на Ворсклѣ (І. – 62660. – Кн.мѣскія Полт., 1692. –12), *перевѣзши* оныхъ людей (12 зв.), *кабани рочняки* (Ф.130. – Оп.1. – Спр.410, 1742, 6) – *кабанець ричнякъ* (Ф.64. – Оп.1. – Спр.172. – 1753. – 7 зв.) і т.д.

Послідовність уживання варіантів у тексті показова здебільшого в аналогічних фрагментах, формулах, рубриках. Адаптація іномовної інновації *плисъ* "вид тканини" дається взнаки упродовж 20 аркушів тексту позову товариша військового Ю.Савойського, який відзначає нестачу "шапки ж летной чорного *плиса*" (Арк.8), пояса суто золотого, табакирки (Там само) і ця ж рубрика відтворюється на 28 арк.: Шапка лѣтная черного *плису*, табакерка (Ф. 101. – Оп.2. – Спр.454. – 1778 р.).

Чільне місце інновацій (зокрема варіантів питомого фонду) у контексті похідних (вторинних) документів засвідчує укорінення в загальному словникові, тим часом супровідні нижче спорадичні уживання відображають спонтанне варіювання, почерпнуте з поданих паперів (скарг, донесень, допитів) та усних зізнань. *Мѣшок – мѣхъ*: "Пшеницѣ чтири мѣшки. А що ж панове, волно вамъ що хотѣти зо мною чинити, жеби(м) я в ба(т)ка своего пшеницѣ накравши,

принѣсъ ему за горѣлку… о(т)не(с) еденъ мѣхъ Коломийченковы Іванови на досвѣтки ходячи (за горѣлку), а други(й) Опанасу Мехови, трети(и) за(с) и четверти(й) Гарасиму Четвертенкови, бо и тии мене намовляли и до того приводили, правду ва(мъ) панове повѣдаю (І. – 62660. – Кн.мѣская Полтавская, 1692, 22 арк. – 2 зв.). Пор. ще в "Протоколах Полтавського полкового суду за 1752 р.: "Принесла завязаной мѣшокъ не порожнѣй и мѣха от не(и) не приняла Гапка" (І. – 62657. – 235 зв.).

Коли ж ідеться про "демократичні" жанри, зокрема листи до рідних, в такому разі частіше передує живомовний варіант, що засвідчує його поширення. Те саме стосується уживання однокореневих слів з оновленими афіксами (напр. суф. ува < ова): *турбуватися* (І, 52495, Лист П.Дублянського до брата, сотника новомлинського Стародуб.полку, 1717, 92), а трохи нижче – *потурбовати* (Там же). Переозвучені варіанти *салитра* > *солитра* > *солѣтраничка* через контамінацію (із соль), серед яких вихідний – *салитра* уписаний до тексту документа про купівлю / продаж з універсалу, який видано п. В.Максимовичу, що "пляца на буртах войскових под мѣстомъ Переяславлемъ… по(д) Трубежомъ поруч Стефанихи солитранички для робленя салитры високоповажній показуючи виправленній унѣверса(л) и потребовалъ пре(з) куплю до того робленя солитри на майданѣ пристойного мѣстца". І нижче ще один дериват – *солитраний* – переконує в осібності оказіоналізму *салитра*: пляцъ тамъ же по(д) помянутими *солитраними* войсковими буртами лежачій за мѣскіе з ратуша Переяславско(г)[о] купленіи гроши … зъ доброй нашой волѣ а не зъ яког[о] примусу продалисмо за готовую суму (XXXII, 429 "Выписъ зъ книгъ … мѣских… Ратуша Переяславского". – 1691. – 1 зв.).

У межах одного жанрового різновиду важливо виявити різні редакції пам'ятки для аналізу певних фрагментів, Наприклад, зіставлення трьох редакцій "Реєстру" радника Чернігівського магістрату І.Хлібовського засвідчує цілковиту залежність уживаних назв тканини від походження завізного краму, при цьому зазначені деривати прояснюють поширення їх. Отже, серед ночі із "запнурованого воза" у шинковому дворі військового товариша Д.Гирича, де перебував син І.Хлібовського ("квартировалъ") викрадено: "Набойки… тридця(т)

сѣмъ аршинъ" (Ф.270. – Оп.2. – Спр.330. – 1776. – І редакція. – 1 зв.), набойки перербурской шесть аршинъ (ІІ редакція. – 3), Вибойки шліонской двѣ штучки (ІІ ред. – 3), запасокъ нових вибойковихъ 2 (ІІІ ред. – 17). У загальному висновку застерігається, що "Крамору Чернѣговскому М.Хлібовскому (тобто, синові) обявлялъ: "Ту вибойку викупили" (22). Отже, напротивагу рос. *набойка*, оказіональне уживання якого мотивується потребою зазначити той гатунок тканини, яка завезена з Росії, можливо, наперекір її ж "крашенини", укр. *вибойка* виявляється загальновживаним як стосовно польського гатунку тканини, так і місцевого виробництва, що доводиться наявністю похідного означення до одягу (запаски), як і фіксацією назви у заключній, поза "Реєстромъ", тезі (див. вище). Додамо, що в іншому документі десятирічної давності – "Описѣ имущества" З.Грижанки що розглядався в Лубенському гродському суді (1767 р.) серед украдених речей згадується і російська тканина: Скриня дубовая … нова невелика. Хустка намѣтчана… заполоччу перетикана. набойки московской четири локтѣ, намѣтокъ нових нерозрѣзованих двѣ, зайцѣ покритие китайкою (Ф.101. – Оп.2. – Спр.116). Як бачимо, необхідність точно відтворювати назву реалії є визначальним мотивом у вживанні її у контексті юридичної документації, через що засвідчені відхилення мають велику вагу для дослідника.

Вияв реальних значень слів здійснюється через типові контексти, що містять абсолютні відповідники. Оскільки назві *крамниця*, одна із ранніх фіксацій якої припадає на 1683 р., відповідає частіше уживане упродовж XVIII ст. словосполучення *крамова комора* (І. – 50710, 1712, 3 зв.), *крамна комора* (Ф.51. – Оп.3. – Спр. 2, 1738) чи *крамна лавка* (Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 364, Покорній рапортъ. Въ кошъ въ з. ныз. 1773. – Арк.27), контекстуальне значення осібного слова *комора* випливає з нелексикалізованої назви: *Комору* нашу власную… лежачую в мѣстѣ Глуховѣ межи *крамницами* з одной стороны од Омеляна, а з другой – о(д) Уманця небожчика… (І. – 55685 "Донесене". – 1683. – 1 арк.).

Контексти можуть репрезентувати енциклопедичні тлумачення через відображення юридичних процедур. *Миритись*: "На ономъ же полковомъ судѣ *мирились* – челобитную мировую в суд в томъ подали, такъ между себе тотъ же ми(р) и росписками урядовими затвердили" (Ф. 1727. – Оп.1. – Спр.2. Зем. суд Зінк.п. 1764. – 11

арк.). Ознайомлення з реквізитом *мировой (мирительной, змирительной)* розписки засвідчує цей механізм у домовленості. Власне, текстові пояснення є оптимальними для визначення семантики експресивної лексики, зокрема образливих кличок, що поповнили згодом склад українських прізвищ: "Братъ его Ха(р)ковъ меншій виговорилъ до его п.Мокріевича такіе слова: "Ти правѣ не есте(с) П: але бабычъ, же не йдучи тепе(р) до войска, по двора(х) бабы воюешъ, за що он П: Мокріевичъ розсе(р)дившися, кину(л)ся знову дверей сѣнечни(х) о(т)бивати…" (І. – 55344 Розыскъ. – 1721. – 1 зв.).

Для з'ясування процесів калькування акти другої половини XVIII ст. репрезентують неперечні свідчення. Наприклад, на стабілізацію укр. *поденникъ* (з рос. поденщикъ) вказує заголовок ("Реєстръ *поденникомъ*, которіе воду носили 1768 году" у книзі різницького цеху (І. – 245. – Арк. 47), незважаючи на семикратне уживання згодом рос. поденщикъ. Які факти потверджують таке трактування? Передусім, красномовний ранній запис 1765 р. з огляду на означених осіб: "Москалямъ-*поденщикамъ* двенадцять копеекъ (Арк. 21). По-друге, упродовж наступних десяти років ведення записів (1768-1779) виявляємо лише укр. *поденникъ* (вісім випадків уживання) поруч із наступною інновацією – *поденѣ работники* у зв'язку із широким застосуванням найманої праці у Київських цехах ("на носку води", "землю на стелю носить", "дерево прибырать", "землю оббивать", "вырытє ямъ", "призби висипать" тощо).

І значення викладено у контексті так: "Шестомъ человѣкамъ *поденникамъ* нанято вкругъ хоромъ пескомъ обсипать. На день заплачено по 10 ко. Итого – 60 коп.". (Там само. – 54 зв.).

Вияв контекстуальних оказіоналізмів, зокрема контамінацій, зумовлених впливом частоуживаних співзвучних (чи однокореневих) слів на нормативні запозичення, можливе лише на основі докладного порівняльного аналізу суміжних текстових фрагментів, з урахуванням фіксації нормативних відповідників – в інших актах. *Олива, оливка – олимоновий сокъ* "лимонний сік": За два фунти ѡливи… 40 к. За два фунти ѡливокъ 22 к. За фунт ѡлимонового соку 30 к. (Ф. 888. – Оп.1. – Спр.9. Кн. росх. Києво-Кирил.м., 1760. – 5 арк.), За два фунти ѡливи… 30 коп. За два фунти…ѡлимонового соку… (Там само. – 10 зв.). Пор. у Книзѣ записной казначейского Кіево-Пустинно-

Николаевского монастыря за 1780 р.: *соку лимонного* три фунта (Ф.131. – Оп.30. – Спр.598. – 12 арк.).

Турбаторъ – турбоваторъ – турбовати: турбаторами (Купчий запис від 30.06.1750 р. – І. – 62569); Не повинни за оную частину *турбовати.* А хто би мѣлъ за оную частку вотчини... *турбовати*, то такового *турбоватора* покладаємъ вини таляров деся(т) (Купчий запис від 18.06.1735. – І. – 62559. – Арк.1).

Часом процеси зближення однокореневих варіантів затемнені й однозначне витлумачення впливів можна поширити на частину форм, хоча факт лишається беззаперечний стосовно видозміни чи появи в контексті подібних форм.

Вияв образно-метафоричних уживань стосується збільшення номенклатурного прошарку термінолексики: до дубка *кучерявого* – І. – 62662. – Кн.зап.Полт.зем. – С.1780. – 34 зв.), скатерть турецкая жъ *кудлата* (І. – 50845. – Описъ приданой. – 1 зв.), пѣчь була ѡчень *дряхла*, то черепками, то досками позакладана... за которую хату з *дряхлими сѣньми* далъ я сѣмъ рублей з полтинои (Ф.63. – Оп.1. – Спр.35. – 1753. – 7), оной звонъ *розсѣлся* (І. – 57005. – 1768. – 269, Донесення козака сотнѣ Решетилівської Д.Сорокоділ на ім'я бургомістра Полт. магістрату), у попередньому документі – *звонъ розбился* – І. – 57004. – 1766). Ще більше образно-метафоричних та метонімічних переносів виявляємо в побутовій сфері. Пор. *шкатулка горбатая* нѣмецкая орѣхова – І. – 55718, Реєстр 1737; Шпагою *глухимъ концем* з пихви не виймаючи... подъ бокъ затялъ (І. – 55725. – 1713. – 2 зв.), прибегши он козелъ въ *глуху улицу* перекинулъ чрезъ частоколъ ... ту скринку (Ф. 66. – Оп.1. – Спр.30. – 1777. – 38), окно забито *наглухо* (І. – 55963 "Опис" гетьм. маєтку К.Разум. – 1750. – 2 зв.), оная мелница – *крила* съ дранѣ (VIII. – 2175. – 1790. – 10 зв.), жемчугу... чтириста пятьдесят двое *зернятъ* намиста красного, *зерно* ѡдно розломаное (Пр.ППС. – 1. – 62657. – 1752. – 352 зв. – 353), стакановъ... съ золотими *берегами* пять (І, 54835, 1785, 6 арк.), *серце* до звону (Ф.888. – Оп.1. – Од.зб. 30. – 1784), ятерѣ *крилатіи* (І. – 62660. – Кн. мѣск. Полтавск. – 1712. – 94), ѡксамитний *корабликъ* куний І. – 52566. – Реєстръ вещей 1740, 236 зв.), на мертвой женѣ на грудяхъ между *перепелами* синіой знакъ (Тр.ППС. – ІІ. – 1756. – 204 зв.).

Особливої ваги набуває з'ясування мовних особливостей старшини, зокрема полкової та генеральної, вияв внеску її природної мови у розвиток літературно-книжного словника загальнонародної мови, передусім початку XVIII ст. А він був, на наш погляд, значним, враховуючи нормалізуючі офіційні джерела – гетьманські універсали, документи Генеральної військової канцелярії, Генерального суду. Упадає у вічі сукупність виявлених природних новотворів з узагальненим значенням, напр., у контексті судової справи полкового обозного П.Мартоса (Генсуд, 1714): *помарнотратила* (І. – 58073. – 1 зв.), *поскупововаль* кгрунти (2), *пооткуповаль* (5 зв.), *откуповувалъ* (7 зв.), *поотплачовалъ* грошима (2), при … якъ *дховних* так и *свѣцкихъ урядовихъ особах* (2), *пороздавалъ* (2 зв.), *поотбирала* (7 зв.), за донесенямъ (5 зв.). Пор. ще свідчення з універсалу І.Скоропадського (1720): *послугововатися* (І. – 58079. – 1 зв.), *безперешкодно* (Там же), *млынокъ* другій *самоплавець*, домъ *осиротѣлый* (І. – 50641. – Універсалъ правління гетьм. уряду 1735).

Контекстуальний аналіз службових листів має бути диференційованим і персоніфікованим у різноликих фрагментах з баченням зв'язної нитки автора, що, як правило, тримає у сув'язі певні узагальнення за допомогою виразових засобів. Показовим видається лист-звернення до гетьмана І.Скоропадського знатного товариша п. П.Пекалинського, де він, докладно виважуючи причини пожежі і заподіяні нею збитки обом спірним сторонам, доносить як посередник власне рішення на розсуд Ясневельможного.

У канві тексту виявляємо густий ряд усталених перспективних літературно-книжних елементів, як-от: поновлений ("поновленною инквизицією" – арк. 2), непевний ("непевного мнѣнія". – Там само), обовязокъ, отводъ, истотна причина, представлений зъ людей (2 зв.), ясный доводъ, злочинность доведенніе похвалки на … звиклой простыхъ упорных людей *завзятости* (3), *стосоватися* [не може Бокуненковъ и Черченковъ] (Там само), достовѣрный реестръ (Там само), *непевность* выны (4), *недостовѣрный* [шацунокъ Овчинниковъ – Там само], [сумнителство] *претенсій*, *совѣсти* і реестровъ *непорядное* [имѣній] забраня, *обидвѣ сторони дшами своими не торговали* (и) *оголоченніе по чужыхъ кутахъ поволокліс*ь (2 зв.), ѡсобиво мѣркуючи … наказалемъ; дабы Овчинниковъ для помешкання на ты(х) пляца(х) ѡтколь позносилъ, поставилъ Якову Баку-

ненку хату (4 зв), *килкалѣтное* убожество (4), *цѣлорочнимъ* вязенемъ (Там само).

Вагомість наведеного літературного словника виявляє мудрість досвідченого представника козацької еліти, який лишається напрочуд точним і там, де йдеться про відтворення усних свідчень простого люду: "Рѣчъ таковую, до еи, будто Хвески мовленную: "Еденъ Бгъ бе(з) грѣха, Сей ставшойся нашой шкодѣ невѣдомо, хто дѣйця. Може, чи не ѡ(т) того сталося: ходила учера въ вечо(р) зъ лучиною запаленною по(д) клѣть курей заганяти, и упустила была уголь, види(т)ся зате(р)ла добре ногою, а безмаль. Чи не роздулъ з того вѣте(р) огню?" (3). І немовби в унісон їй сам п.Пекалинський, резюмуючи доводи і факти, викладає своє рішення гетьманові, розпочинаючи виклад житейською формулою: Наступуючого да(ст) Бгъ дочекати лѣта… (4 зв.) і т.д., власне, не цурається народного вислову.

Загалом, мовнотекстологічний аналіз актової писемності XVII-XVIII ст., необхідний для зміни традиційних поглядів на засадничі основи історико-лінгвістичного джерелознавства в Україні, розвиток якого потребує вдосконалення загальних описів рукописів на предмет їх лінгвістичної змістовності у фондах вітчизняних сховищ. З іншого боку, неповнота сучасних історико-філологічних студій спричинена не лише через усічення мовних контекстів на горішніх етапах XVIII ст., але й ущербністю загальнотеоретичних висновків, що зумовлена оманливим враженням про ті чи інші задокументовані факти і явища, які сприймаються нерідко в однолінійній площині. Вона зумовлена і браком досліджень у галузі української дипломатики, історичної географії і картографії. Зволікання з виданням історичних атласів загальмовує дослідження з ареального варіювання виразових засобів в діахронії, поза якими неможливим видається аналіз глибинних процесів у формуванні літературних норм мови.

[1]*Лихачев Д.С.* Текстологія. – Л., 1983. – С.39. [2]Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи. У документах, що зберігаються у Центральному Історичному архіві України, перша арабська цифра означає фонд, друга – опис справ, третя – номер справи; [3]Текст донесення подаємо в скороченому вигляді. Реконструкція меж вставки реєстру візначена в квадратових дужках, усічення тексту трикрапкою.